

PIOTR MAJEWSKI
Instytut Kulturoznawstwa
Uniwersytet SWPS
Warszawa

KRUŠEVO – POMIĘDZY ŚWIĘTYM MIASTEM MACEDOŃSKIEGO NACJONALIZMU A PIERWSZYM „ETNOMIASTEM” W EUROPIE

Rozważania zawarte w tym artykule odnoszą się do procesów tworzenia i re-interpretacji krajobrazu kulturowego w macedońskim mieście Kruševo. Analizując ideologiczne funkcje wybranych obiektów architektonicznych, powstałych w relatywnie krótkim okresie ostatnich pięćdziesięciu lat, staram się pokazać, w jaki sposób owe „miejsca pamięci” (Nora 2001) były i są wykorzystywane jako narzędzia służące legitymizacji dwóch różnych systemów polityczno-ekonomicznych. Moim celem jest jednocześnie wskazanie na ewolucję w sposobie myślenia o tożsamości wspólnoty narodowej. O ile bowiem działania jugosłowiańskich komunistów zmierzały do budowy homogenicznej macedońskiej kultury narodowej, to współczesna macedońska polityka zarządzania krajobrazem kulturowym jest nie tylko elementem konkretnej ideologii nacjonalistycznej, lecz stanowi także próbę utowarownienia tożsamości, polegającą na stworzeniu „marki narodowej”, która miałaby sprzyjać międzynarodowej rozpoznawalności Macedonii i jej konkurencyjności na globalnym rynku.

Niniejszy artykuł powstał na podstawie danych zebranych w trakcie jakościowych badań terenowych, które prowadziłem w Republice Macedonii od 2009 do 2015 roku¹. Podstawowymi metodami były obserwacja uczestnicząca i wywiady swobodne, z wykorzystaniem elementów kwestionariusza. Jednocześnie, aby możliwa była jak najpełniejsza triangulacja w zakresie metod i danych (Konecki 2000: 85-88), przeprowadziłem analizę treści zastanych, przede wszystkim wypowiedzi macedońskich internautów, informacji z folderów turystycznych, stron

¹ Część materiałów wykorzystanych przy pisaniu tego artykułu zebrałem w trakcie realizacji projektu badawczego zatytułowanego „Wizje narodu wśród macedońskich elit politycznych w kontekście kultury popularnej i życia codziennego. Kulturoznawcza interpretacja dyskursu narodowościowego”. Projekt ten sfinansowany został ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (nr umowy 3533/B/H03/2009/37).

internetowych, artykułów prasowych i materiałów telewizyjnych promujących Kruševo oraz opisujących i wytwarzających różne znaczenia jego krajobrazu kulturowego.

(Nie)dokończony proces budowy macedońskiej tożsamości narodowej

Macedonia nie miała nigdy ściśle określonych granic geograficznych i politycznych (por. Wilkinson 1992; Danforth 1995). Współcześnie nazwa Macedonia stosowana jest do opisanego terytoriów, które wchodziły pod koniec XIX wieku w skład trzech wilajetów Imperium Osmańskiego, czyli wilajetu kosowskiego (ze stolicą w Skopju), monasterskiego (ze stolicą w Bitolii) i salonickiego (ze stolicą w Tesalonikach) (zob. np. Stawowy-Kawka 2000: 5).

W literaturze przedmiotu przyjętą się także podział Macedonii na Egejską (grecką), Wardarską (serbską) i Piryńską (bułgarską). Wynikał on z zajęcia poszczególnych części tego terytorium przez różne państwa bałkańskie, w trakcie dwóch wojen prowadzonych w latach 1912-1913.

Powstanie Ludowej Republiki Macedonii oficjalnie proklamowano 2 sierpnia 1944 roku, a niecałe dwa lata później nowo powstałe państwo weszło w skład socjalistycznej Jugosławii. Utworzono je na terytorium, którego granice niemalże w całości pokrywały się z przedwojennymi granicami serbskiej Macedonii Wardarskiej. Przed powstaniem republiki nie można mówić o istnieniu nowoczesnej macedońskiej tożsamości narodowej. Do połowy XX wieku słowiańscy mieszkańcy regionu wciąż egzystowali w świecie tożsamości regionalnych i religijnych (Rychlik 2005; Jezernik 2007) albo też – ze względu na politykę narodowościową Bułgarii, Serbii i Grecji – deklarowali się jako Bułgarzy, Serbowie lub Grecy.

Niemalże natychmiast po zdobyciu władzy, jugosłowiańscy komuniści rozpoczęli proces modernizacji społeczeństwa, którego celem było zastąpienie istniejących identyfikacji tożsamościowych poczuciem przynależności do narodu macedońskiego. Najpierw, już w 1945 roku, zdefiniowano i wyodrębniono terytorium narodowe oraz zamieszkujących je ludzi za pomocą kategorii lingwistycznych². Następnie, przy znacznym udziale historiografii oraz zinstytucjonalizowanego folkloru, zdefiniowano Macedończyków w kategoriach narodowych i etnicznych:

² Efekt działań, które doprowadziły do kodyfikacji języka macedońskiego, pokazuje, że konkretna forma tożsamości narodowej i jej poszczególne elementy są zazwyczaj narzucane siłą, czego ilustracją jest triumf – poniekąd sztucznie wykreowanych – języków narodowych (Hobsbawm 2010: 59-71). Tworząc powszechnie obowiązującą normę języka macedońskiego, znacznie zbliżoną do języka serbskiego, dopuszczono się manipulacji i odrzucono wiele z tradycji wcześniejszego piśmiennictwa, ponieważ wykazywało ono zbyt bliskie pokrewieństwo z literackim językiem bułgarskim.

Folklor był kluczowym stymulatorem stopniowego konstruowania macedońskiej tożsamości narodowej oraz tożsamości nowego państwa. Był on zawsze ściśle powiązany z polityką i ideologią oraz brutalnie wykorzystywany do politycznych celów. Potrzeba folkloryzacji tożsamości prowadziła do tego, że dla określonych celów konstruowano wiele, w rzeczywistości nieistniejących, folklorystycznych artefaktów (...) [w ten sposób – P.M.] nie tylko instytucjonalizowano macedońską tożsamość etniczną, ale także była to strategia, za pomocą której odrzucano i negowano wcześniejsze tożsamości (Lafazanovski 2009: 40, 42).

Podstawowym i najważniejszym celem tych działań była nie tylko budowa macedońskiej kultury narodowej (por. Gellner 1991), lecz także stworzenie wyrazistych „znaków diakrytycznych”, które pozwoliłyby Macedończykom odróżnić się od innych bałkańskich narodów i wspólnot etnicznych. Co dla przypadku macedońskiego charakterystyczne, to fakt, że komunistom udało się w jednej narracji tożsamościowej harmonijnie połączyć ideę rewolucji społecznej i wspólnoty południowosłowiańskiej z programem wyzwolenia narodowego.

Wystąpienie Macedonii ze struktur Jugosławii w 1991 roku nie miało tak dramatycznego charakteru, jak uzyskanie niepodległości przez inne republiki wchodzące w skład federacji. Jednak także w tym przypadku „podkreślano znaczenie grup etnicznych jako oczywistej kategorii uzasadniającej tożsamość i działanie” (Lavrence 2007: 99).

W pierwszych wielopartyjnych i wolnych wyborach parlamentarnych, przeprowadzonych jeszcze ogłoszeniem deklaracji niepodległości, zwycięstwo odniosła prawicowa partia VMRO-DPMNE³. Jednocześnie po raz pierwszy w historii do parlamentu dostały się ugrupowania albańskie, które zaczęły domagać się zwiększenia kolektywnych praw mniejszości narodowych, a nawet federalizacji nowego państwa. Procesy te sprawiły, że arenę polityczną zdominował dyskurs nacjonalistyczny. Wpływ na ten stan rzeczy miały jednak nie tylko wewnętrzne stosunki międzyetniczne (przede wszystkim konflikt albańsko-macedoński, który doprowadził do wybuchu wojny domowej w 2001 r.), lecz także relacje Republiki Macedonii z sąsiednimi państwami. Pomimo że Bułgaria uznała niepodległość Republiki Macedonii już w styczniu 1992 roku, to bułgarskie władze zaprzeczały istnieniu narodu i języka macedońskiego. Z kolei Serbia była jedyną jugosłowiańską republiką, która przez kilka lat oficjalnie nie akceptowała istnienia Republiki Macedonii. Natomiast Grecja wciąż nie uznaje państwa macedońskiego pod jego konstytucyjną nazwą, choć negocjacje w tej sprawie trwają od 1992 roku:

Dla Aten problem macedoński istnieje jedynie w kategoriach przywłaszczania sobie przez ludność słowiańską ich historii, kultury, tradycji, a przede wszystkim

³ Pełna nazwa tego ugrupowania to: Wewnętrzna Macedońska Organizacja Rewolucyjna – Demokratyczna Partia Macedońskiej Jedności Narodowej (mac. Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno edinstvo).

nazwy – Macedonia. (...) Według Greków pojęcie Macedonii zarezerwowane jest wyłącznie dla mieszkańców greckiej Macedonii (Egejskiej), natomiast używanie go przez ich północnych sąsiadów jest błędnym łączeniem elementu słowiańskiego z kulturą antyczną (Stawowy-Kawka 2008: 204).

W 2006 roku, wraz z ponownym zwycięstwem wyborczym partii VMRO-DPMNE i objęciem stanowiska premiera przez Nikołę Gruevskiego, nastąpiła zmiana paradygmatu polityki historycznej państwa. Nowy szef rządu zainicjował wieloaspektowy proces „antyk wizacji” macedońskiej tożsamości (por. Dimova 2013), który ma kilka celów. Pierwszym z nich jest utrwalenie ahistorycznej doktryny, według której etniczni Macedończycy są nie tylko potomkami Słowian, lecz również antycznych Macedończyków. Jej podstawowe założenia uwiarygodniać mają linearną interpretację wielowiekowej historii macedońskiego narodu, a ich prawdziwość wciąż potwierdzana jest przez przychylnych władzy archeologów, historyków, etnografów czy lingwistów. Drugim zaś celem tego procesu jest próba konstrukcji „marki narodowej”, która przyczyni się do poprawienia międzynarodowego wizerunku Macedonii i podniesienia jej rangi (por. Graan 2013: 161-162; Majewski 2013: 279-280). Cel ten ma zostać osiągnięty poprzez promowanie republiki w europejskich i światowych mediach oraz kreowanie nowych miejsc pamięci i atrakcji turystycznych. Przykładem tych ostatnich działań jest realizacja projektu urbanistycznego „Skopje 2014”⁴ i inne trwałe ingerencje w krajobraz kulturowy kraju. I wreszcie, kolejnym i równie istotnym celem polityki antyk wizacji jest wielowymiarowe dyskursywne i fizyczne zagarnięcie historycznej i geograficznej przestrzeni Macedonii oraz marginalizacja wszystkich, którzy nie chcą lub nie mogą definiować się w sposób narzucony im przez rządzących (bądź manifestują swoje własne tożsamości i poglądy, które pozostają w opozycji wobec narracji tożsamościowej wspieranej przez władze). Chodzi tu zarówno o obywateli Republiki deklarujących się jako Albańczycy, którzy według różnych obliczeń stanowią od 20% do 30% populacji kraju, oraz innych przedstawicieli mniejszości narodowych i konfesyjnych, jak i wszystkich tych, włączając także etnicznych Macedończyków, którzy definiowani są przez reżim jako polityczni czy ideologiczni przeciwnicy premiera Gruevskiego.

⁴ W ramach wciąż jeszcze realizowanego projektu urbanistycznego „Skopje 2014”, w ścisłym centrum macedońskiej stolicy zbudowano w stylu „neoantycznym” ponad 20 monumentalnych budynków użyteczności publicznej, ponad 50 pomników, kilka hoteli, dwa mosty, na których ustawiono ponad 80 rzeźb, cerkiew, łuk triumfalny, dwa galeony oraz karuzelę (koło diabelskie). Jednocześnie renowacji poddano kilkadziesiąt budynków. Polega ona przede wszystkim na „doklejaniu” do nich neoklasycystycznych i neobarokowych fasad (zob. Dimova 2013; Majewski 2013; Milevska 2014).

Kształtowanie krajobrazu kulturowego a proces konstruowania marki narodowej

Nacjonalizm, często w swych funkcjach porównywany do religii (np. Arnold 2006), nie potrafi obyć się bez licznych „miejsc świętych”, takich jak pomniki, pola bitew czy groby bohaterów. Są one narzędziami służącymi kształtowaniu krajobrazu kulturowego, rozumianego jako wynik przekształcania naturalnej przestrzeni geograficznej przez grupę kulturową. W efekcie tego procesu krajobraz staje się istotnym czynnikiem konstruującym symboliczne wyobrażenia jej tożsamości zbiorowej (por. Traba 2002). Jak twierdzi Michael Billig:

Narodowość (...) obejmuje specyficzne wyobrażenie sobie konkretnego rodzaju wspólnoty zakorzenionej w konkretnym rodzaju miejsca. Nacjonalizm (...) nigdy nie funkcjonuje „poza geografią”. Ale ta geografia to nie tylko geografia czy fizyczne położenie: narodowe miejsce musi być wyobrażone, podobnie jak to jest w wypadku narodowej wspólnoty (Billig 2008: 34-35).

W ramach tego procesu konstruowana jest także tożsamość przestrzenna, której istnienie w znacznym stopniu przyczynia się do integracji systemów społecznych i powstania lojalności grupowych (Łukowski 2002: 86). Bohdan Jałowiecki pisze: „Przestrzeń jest nie tylko aktualnym komunikatem, ale trwałą pamięcią społeczeństwa” (Jałowiecki 1985: 132).

Dzięki konstruowaniu krajobrazu kulturowego za pomocą architektonicznych nośników pamięci zbiorowej (Golka 2009: 67-121) możliwe jest inicjowanie, generowanie i sterowanie tożsamością i świadomością przestrzenną (Łukowski 2002: 85). Jednym z elementów tego procesu jest wytwarzanie identyfikacji członków wspólnoty wyobrażonej (zob. Anderson 1997) z – często dla nich abstrakcyjnym – terytorium narodowym, czyli konstruowanie „ojczyzny ideologicznej” (Ossowski 1967: 203). Jak twierdzi Wojciech Łukowski:

Kluczowe znaczenie w procesach tworzenia ojczyzny posiada kategoria przestrzeni społecznej. (...) Przestrzeń staje się ojczyzną wtedy, gdy pojawia się identyfikacja z obiektami ją wypełniającymi. (...) ta przestrzeń-krajobraz oprócz warstwy symbolicznej posiada znaczenie instrumentalne, polityczno-strategiczne i społeczno-kulturowe. (...) Winniśmy zdawać sobie również sprawę z tego, że jest ona podatna na ideologizację i funkcjonalizację (Łukowski 2002: 74-75).

Każde państwo musi wciąż odnawiać i potwierdzać swoją tożsamość i wszechobecność. Jednym z niewielu obszarów, nad którym władza państwowa ma niemalże nieograniczoną kontrolę, jest krajobraz kulturowy, a zwłaszcza pejzaż architektoniczny. Aby rządzący mogli utrzymać swą dominującą pozycję, ich obecność musi się nieustannie manifestować. Dlatego też każda władza pragnie

„odcisnąć znaczenie na krajobrazie” (Edensor 2004: 66), a ingerencje te są ważnym elementem aparatu „przemocy symbolicznej” (Bourdieu 2005).

We współczesnym świecie, zdominowanym przez neoliberalną gospodarkę rynkową, tworzenie krajobrazu kulturowego lub jego reinterpretacja coraz częściej postrzegane są jako narzędzia służące konstruowaniu marki narodowej (ang. *nation branding*). Celem kreacji pozytywnego i atrakcyjnego wizerunku narodów, grup etnicznych czy państw – na czym polegać ma *nation branding* – jest stymulowanie rozwoju ekonomicznego, który ma być osiągnięty dzięki zwiększonym przychodom z turystyki i zewnętrznym inwestycji. Według zwolenników tego „technokratycznego paradygmatu” (zob. Kaneva 2011: 119-120), tworzenie marki narodowej powinno wykorzystywać istniejące elementy kultury, a nawet je kreować. W ten sposób proces ten upodobia się do konstruowania tożsamości narodowej za pomocą „wynalezionych tradycji” (Hobsbawm 2010), gdyż równie często wykorzystuje krajobraz kulturowy jako „przestrzeń wystawiennicza” dla promocji swoich „produktów” (Edensor 2004: 221-226; Skoczylas 2014: 25-61). Jak ujmuje to Simon Anholt: „można budować dziedzictwo, wynajdywać atrakcje, tworzyć miejsca, które staną się magiczne” (Anholt 2007: 104).

Wielu badaczy twierdzi, że proces tworzenia marki narodowej, będący częścią „gospodarki tożsamościowej” (określanej także jako „przemysł etniczny” lub „przemysł tożsamościowy”), prowadzi do takich zjawisk, jak komercjalizacja tożsamości etnicznych i narodowych, utowarowienie różnicy i odmienności kulturowej, banalizacja i esencjalizacja kultury (por. Jaskułowski 2014: 74-76), a w ostatecznym efekcie do zamierania jej tradycyjnych oraz „autentycznych” elementów.

Jednocześnie jednak, o czym przekonująco piszą John L. Comaroff i Jean Comaroff, gospodarka tożsamościowa coraz częściej staje się głównym bodźcem do procesu rekonstrukcji tożsamości: kultury „skazane na wymarcie” zaczynają uzyskiwać „podmiotowość” i „historię”, grupy etniczne i narody są w stanie zachować spójność społeczną i reprodukować swą odmienną kulturową, a wielu ludzi żyjących do tej pory w skrajnie trudnych warunkach ekonomicznych zdobywa niezależność finansową. Jak piszą autorzy, odwołując się do argumentacji Tswagare Namane i Phillipa F. Xie:

Komercjalizacja tożsamości (...) *niekoniecznie* obniża jej jakość lub redukuje ją do zwykłego towaru. Wręcz przeciwnie (...), stanowi również sposób na refleksję, na autokreację (...) ponieważ: (a) „utowarowienie niekoniecznie niszczy wytwory kultury”, a zarazem (b) „kultura i turystyka mogą stać się nierozdzielne”, to (c) „utowarowienie kultury” jest często „pozytywnym mechanizmem poszukiwania autentyczności”, środkiem dążenia do „prawdziwego ja” indywidualnego i zbiorowego „poprzez przyswajanie sobie stanu minionego” (Comaroff, Comaroff 2011: 16-17).

Kruševo – święte miasto macedońskiego nacjonalizmu

Kruševo to miasto położone w południowo-zachodniej Macedonii. Obecnie ma ono około 2-3 tys. stałych mieszkańców, choć według ostatniego oficjalnego spisu powszechnego przeprowadzonego w 2002 roku zamieszkiwało je 5330 osób (4273 z nich deklaroowało się jako Macedończycy, a 1020 jako Wołosi).

W czasie powstania ilindeńskiego, które wybuchło 2 sierpnia 1903 roku, Kruševo było przez 10 dni „stolicą” Republiki Kruszewskiej. Powstanie, oceniane jako największy zryw rewolucyjny wymierzony przeciwko okupacji osmańskiej w macedońskiej historii, zostało krwawo stłumione przez sułtańskie wojsko. Przed jego wybuchem Kruševo było zamieszkane przede wszystkim przez zhellenizowaną ludność wołoską, osoby deklaruujące się jako Grecy oraz macedońskich Słowian, którzy najczęściej określali się jako Bułgarzy, co jednak nie zawsze oznaczało ich przynależność narodową, lecz raczej podległość wobec bułgarskiej organizacji kościelnej – egzarchatu. Powstanie zorganizowane zostało przez Wewnętrzną Macedońską Organizację Rewolucyjną, w której ramach funkcjonowało wiele, często zwalczających się nawzajem, frakcji. Jedną z nich byli tak zwani macedoniści, którzy twierdzili, że macedońscy Słowianie stanowią odrębny naród. Jeszcze inne poglądy na sprawę macedońską mieli „autonomiści”, dowodzący, że choć Macedończycy są częścią narodu bułgarskiego, to posiadają swoją regionalną specyfikę. W opozycji do „macedonistów” i „autonomistów” występowali bojownicy, którzy wierzyli, że Macedończycy są po prostu zachodnimi Bułgarami.

Powstanie ilindeńskie zaczęło zajmować ważne miejsce w nacjonalistycznej mitologii Macedończyków już w pierwszej połowie lat 50. XX wieku, kiedy to komunistyczne władze postanowiły wynieść do rangi bohaterów narodowych jego uczestników, dyskredytując w ten sposób narracje mówiące o ich bułgarskości. W 1953 roku, w ramach procesu narodowej sakralizacji Kruševa i jego przestrzeni, wybudowano w obrębie miasta Muzeum Powstania Ilindeńskiego i Republiki Kruszewskiej. Jednak intensyfikacja działań zmierzających do wpisania wydarzeń z 1903 roku w konstruowaną właśnie oficjalną wersję przeszłości narodu macedońskiego nastąpiła dopiero pod koniec lat 60. XX wieku. W 1969 roku prezydent Jugosławii Josip Broz Tito zaakceptował plan budowy „miejsca pamięci” nazwanego „Ilinden”. W ten sposób jugosłowiański przywódca postanowił jeszcze silniej podkreślić odrębność narodu macedońskiego od innych południowosłowiańskich nacji (Brown 2003: 156).

Budowę kompleksu Ilinden zakończono w 1974 roku. Jego centralnym elementem architektonicznym jest mauzoleum Makedonium, zlokalizowane na górującym nad miastem wzgórzu Gumenje. W jego wnętrzu, pełniącym jednocześnie funkcje wystawowe i „sakralne”, przechowywane są prochy Nikoli Kareva, prezydenta Republiki Kruszewskiej, zabitego przez Turków w 1905 roku

w miejscowości Rajčani położonej około 200 km od Kruševa. Szczątki autora „manifestu kruszewskiego”, konstytucji wzywającej mieszkańców Macedonii do walki z osmańską okupacją i projektującej republikański ustrój przyszłego państwa, przeniesione zostały do Kruševa w 1953 roku w ramach obchodów 50-lecia powstania ilindeńskiego. W mauzoleum umieszczono je zaś dopiero 11 kwietnia 1990 roku, tuż przed ogłoszeniem macedońskiej deklaracji niepodległości. Praktyki te potwierdzają aktualność myśli Mircei Eliadego, który przekonywał, że mityczni herosi potrafią „kontynuować” swe czyny także po śmierci:

Ich szczątkom przypisywane są groźne, magiczno-religijne moce. Ich groby, relikwie, cenotafy oddziałują na żywych przez wieki. Można więc powiedzieć, że herosi zbliżają się do boskiej kondycji dzięki śmierci: cieszą się trwaniem pośmiertnym niemającym granic, które nie jest ani egzystencją utajoną, ani też czysto duchową, lecz szczególnego rodzaju przetrwaniem, ponieważ uzależnionym od szczątków, śladów albo symboli ich ciała (Eliade 1988: 201).

W odległości około 400 metrów od mauzoleum zbudowano tak zwaną pierwszą platformę. Według założeń autorów projektu, służyć miała ona jako miejsce szeroko pojętej działalności artystycznej. Po obu stronach głównej alei, prowadzącej od platformy do Makedonium, umieszczono zespół rzeźb o nazwie „Skruzszone kajdany”. Następnym, środkowym elementem kompleksu jest owalna przestrzeń wydzielona murem, którą nazwano kryptą. W jej obrębie umieszczono 58 tablic z brązu, wieńczących betonowe słupki, które przypominają wyloty armatnich luf. W celu „uhasłowania” pamięci kulturowej wygrawerowano na nich imiona i nazwiska selektywnie wybranych bohaterów oraz ważnych dla narodu miejsc, wydarzeń, organizacji patriotycznych, a nawet tytułów książek. Istotny dla analizy sposobu konstruowania „nacjonalistycznej geografii” wydaje się fakt, że aż 19 z tych tablic odwołuje się do lokalizacji przestrzennych (są nazwy miejscowości i wydarzeń, które odbyły się w określonych miejscach). Jedna z nich znajduje się na terytorium dzisiejszej Rosji, a pozostałe w granicach niegdysiejszej osmańskiej Macedonii, a współcześnie w Albanii, Bułgarii, Grecji i Republice Macedonii. W ten sposób skonstruowana została mentalna mapa, wpisująca się w koncepcję Wielkiej Macedonii, w skład której wchodzi cały macedoński region geograficzny.

Ostateczny wygląd mauzoleum, jak i dobór osób, wydarzeń, miejsc i przedmiotów upamiętnionych w przestrzeni krypty, wywołały w macedońskim społeczeństwie liczne kontrowersje (Brown 2003: 165-170). Z jednej strony, ówczesnym kręgom decyzyjnym zależało, aby w ramach kompleksu upamiętnić nie tylko „czyn powstańczy” z 1903 roku, lecz także inne wydarzenia z „rozrastającej się” macedońskiej przeszłości. Z drugiej zaś, nie chciano przystać na żądania „maksymalistów”, czyli upamiętnienie całościowej – odwołującej się już do średniowiecza, ale jeszcze nie do czasów antycznych – przeszłości narodu.

Projugosłowiańska cześć macedońskiej elity obawiała się bowiem, iż zbyt „szerokie” upamiętnienie mogłoby osłabić propagandową narrację, w której działalność komunistycznych partyzantów, walczących w trakcie II wojny światowej z niemieckimi i bułgarskimi okupantami, przedstawiana była jako najważniejszy czynnik pozwalający Macedończykom wybić się na niepodległość. W ostateczności zdecydowano się więc na rozwiązanie kompromisowe. W jego wyniku w przestrzeni krypty pojawiły się „figury pamięci” związane z drugą połową XIX wieku i pierwszym dwudziestolecie wieku XX. Dzięki temu udało się przedstawić historię Macedończyków w taki sposób, aby wykazać, że powstanie macedońskiego państwa w 1944 roku nie było wynikiem arbitralnej decyzji Tity, lecz uwieńczeniem niemal stuletniej walki macedońskich Słowian o ich prawo do politycznego samostanowienia.

Także w następnych latach kontynuowano proces narodowej „sakralizacji” przestrzeni Kruševa. W 1983 roku powstał monumentalny pomnik o nazwie Niedźwiedzi Kamień, który stał się wkrótce równie ważną, co kompleks Ilinden sceną uroczystości związanych z obchodami kolejnych rocznic powstania ilindenckiego. Z kolei w 1988 roku otwarto Muzeum Walki Narodowyzwoleńczej, w którym znajdują się eksponaty mające świadczyć o zaangażowaniu Macedończyków w walkę przeciwko niemieckim nazistom i bułgarskim faszystom w latach 1941-1945. W efekcie tych wszystkich działań Kruševo stało się „przestrzenią zagęszczonej semiozy” (Nijakowski 2006: 83), wypełnioną nośnikami oficjalnej pamięci zbiorowej, legitymizującej ówczesny porządek społeczno-polityczny oraz tradycję i tożsamość narodu (por. Szacka 2006: 152-153).

Kruševo – pierwsze „etnomiasto” w Europie

Od 2006 roku macedońskie władze nie tylko zaczęły tworzyć nowe miejsca pamięci, lecz także rozpoczęto proces reinterpretacji tych, które powstały przed 1991 rokiem. Po pierwsze, mają one za zadanie współkształtować parareligijne przestrzenie przeznaczone do „sprawowania obrządków nacjonalizmu” (Trybuś 2008: 27). Po drugie zaś, celem powstawania takich miejsc jest ożywienie ekonomicznego potencjału krajobrazu kulturowego, postrzeganego jako istotny zasób gospodarki tożsamościowej. To wprowadzenie narodowości:

do obiegu gospodarczego opiera się na procesach homogenizacji i uogólnienia (...) [etniczne, regionalne i lokalne tożsamości jednostek i grup – P.M.] mimo wszystkich podziałów wewnętrznych stają się jednością; (...) wyrwane z czasu i historii, zastygają jako przedmiot-forma, łatwiejszy przez to do pojęcia, komunikowania i konsumowania (Comaroff, Comaroff 2011: 20-21).

Ważnym elementem macedońskiego przemysłu tożsamościowego, którego najważniejszym aktorem wciąż pozostaje państwo identyfikujące się z etniczny-

mi Macedończykami, ale już nie z obywatelami przynależącymi do innych grup narodowościowych, jest nie tylko wspieranie turystyki i przyciąganie zagranicznych inwestycji, lecz także tworzenie nowych przestrzeni wypełnionych różnego rodzaju „atrakcjami turystycznymi”. Na rynku wewnętrznym przestrzenie te, wytwarzając poczucie wspólnoty oraz definiując tożsamość zbiorową (Gębczyńska-Janowicz 2010: 8), stanowią jednocześnie dowód na skuteczność polityki ekonomicznej rządzących. Na zewnątrz zaś prezentowane są jako atrakcje turystyczne, które „trzeba zobaczyć” w trakcie wakacyjnych wojaży po Półwyspie Bałkańskim. W ten sposób działania władz służą budowaniu – rozpoznawalnej i uznawanej na świecie – marki narodowej, która pomoże państwu i jego obywatelom nie tylko w obronie własnej tożsamości, ale także w przewyciężeniu trwającego już przeszło dwadzieścia lat kryzysu ekonomicznego. Jeden z moich rozmówców, znany macedoński doradca polityczny, tłumaczył:

Istnieją nowe naukowe teorie, które mówią, że pierwszą rzeczą, jaką musi zrobić władza, jest *nation branding*. Niektórzy eksperci twierdzą, że w każdym kraju powinno powstać ministerstwo odpowiedzialne za tworzenie marki narodowej. Inne ministerstwa wcale nie są takie ważne, ponieważ tworzenie marki narodowej jest najważniejszym celem państwa. (...) Musisz za każdym razem ponieść określone koszty, takim kosztem jest np. opera, teatr, filharmonia (...). Może to i wydatek, ale z drugiej strony potrzebna jest kultura, potrzebny jest teatr czy budynek filharmonii. No a pomnik jest jednorazowym wydatkiem, za który zapłacisz i go postawisz i tyle, a może przyciągnąć turystów i może poprawić *image*.

Także współcześnie kompleks Ilinden stanowi główną scenę uroczystości związanych z upamiętnianiem powstania ilindeńskiego. Ten istotny fakty wskazuje, że – choć zbudowany przez komunistów i nie przedstawiający całej, coraz „obszerniejszej”, macedońskiej przeszłości – wciąż posiada on duże znaczenie symboliczne. Każdego roku, 2 sierpnia, w wolnym od pracy dniu święta narodowego, jedną z głównych performatywnych atrakcji przewidzianych w ramach obchodów, oprócz przemówień polityków i występów grup folklorystycznych, jest uroczyste powitanie uczestników marszu „konnicy powstania ilindeńskiego”. Uczestniczący w nim „pątnicy”, przebrani w „narodowe” stroje z przełomu XIX i XX wieku, przemierzają terytorium całego kraju, aby dotrzeć na sierpniowe uroczystości. Od niedawna do „kawalerzystów” zaczęli dołączać członkowie „macedońskiej falangi”, którzy wzorują się na umundurowaniu i uzbrojeniu członków oddziałów Filipa II i Aleksandra Macedońskiego. Portal „A1” informował w 2013 roku:

Dzisiejszego wieczora konnica 35. ilindeńskiego marszu wyruszyła do Kruševa, gdzie powinna dotrzeć 2 sierpnia, kiedy to odbędą się główne uroczystości z okazji 110. rocznicy powstania ilindeńskiego. (...) „Uczestnictwo w marszu [mówił do pielgrzymów żegnający ich prezydent Gorge Ivanov – P.M.], jest nie tylko wy-

Fot. 1. Kompleks Makedonium, Kruševo, Republika Macedonii (fot. P. Majewski, maj 2015).

Fot. 2. Dom pamięci Todora „Toše” Proeskiego, Kruševo, Republika Macedonii (fot. P. Majewski, maj 2015).

zwaniem, lecz także przywilejem i zaszczytem. Z roku na rok jest coraz więcej chętnych do wzięcia w nim udziału i coraz więcej i więcej osób wspierających tę uroczystość. Ilindeński konny marsz jest wydarzeniem kulturalnym, które każdego roku przygotowuje się z duszą i sercem. Pamiętać jednak trzeba, że nie jest to jedynie marsz i uroczystość, w trakcie których wspominamy przeszłość, jest to bowiem również wkład w terażniejszość i rękojmia na przyszłość. Macedońscy obywatele (...) nigdy nie zapomną ofiary powstańców i nie pozwolą nikomu, aby kwestionował naszą państwowość. W tym roku macedońskiej konnicy przewodzi Johan Tarčulovski, a tradycyjnie już włączona do niej została falanga złożona z dwudziestu członków⁵.

Z kolei w 2009 roku Kruševo zostało ogłoszone pierwszym „etnomiastem” w Europie. Informacja na ten temat nie tylko obiegała macedońskie media, ale także stała się częścią anglojęzycznego opisu projektu, zamieszczonego na portalu Wikipedia:

W mieście organizowany jest projekt o nazwie „Kruševo etno-miasto” (...), który stworzony został przez małą grupę entuzjastów. Zgodnie z projektem, Kruševo powinno wyglądać jak miasto z początku XX wieku, które było wówczas centrum powstania ilindeńskiego w 1903 roku. (...) Ludzie będą ubrani jak Turcy i macedońscy rewolucyjni bojownicy o wolność. Celem projektu jest uczynienie z Kruševa, w ciągu najbliższych pięciu lat, głównej macedońskiej atrakcji turystycznej⁶.

Zgodnie z ideą wspomnianego w powyższym cytacie grona entuzjastów, którzy uzyskali finansowe i merytoryczne wsparcie Ministerstwa Kultury Republiki Macedonii, oraz logiką gospodarki tożsamościowej, od sześciu lat na kilka letnich tygodni Kruševo i jego mieszkańcy przenoszą się w odległą o ponad sto lat przeszłość. Już nie tylko jego pewna część, ale całe miasto zmienia się w teatralną scenę, na której mieszkańcy-aktorzy wiodą życie ubrani w stroje pochodzące z przełomu XIX i XX wieku. Od czasu do czasu przerywają oni swoje codzienne zajęcia, aby zatańczyć jeden z narodowych tańców lub pozować do wspólnego zdjęcia z grupą turystów. Kulminacyjnym momentem funkcjonowania etnomiasta są uroczystości związane z dniem 2 sierpnia, kiedy to „odtwarza się” wybrane sceny z przebiegu powstania. Z jednej strony, działania te skierowane są na rynek

⁵ <http://a1on.mk/wordpress/archives/184870> (10.06.2015). Decyzja, aby tej nacjonalistycznej pielgrzymce przewodził Johan Tarčulovski, może być interpretowana jako działanie mające na celu nie tylko podkreślenie wyłącznie macedońskiego charakteru tego święta, ale także manifestację siły macedońskiego nacjonalizmu, wymierzoną przede wszystkim przeciwko albańskim obywatelom Republiki Macedonii. Tarčulovski jest bowiem byłym wojskowym, uczestnikiem wojny domowej z 2001 r., który w 2007 r. został skazany przez Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w Hadze na 12 lat więzienia. Oskarżono go między innymi o dowodzenie policyjnym oddziałem, który dokonał masakry na sześciu nieuzbrojonych Albańczykach. 10 kwietnia 2013 r. Tarčulovski został przedterminowo zwolniony z więzienia, a po powrocie do Macedonii uznano go za bohatera wojennego.

⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Kru%C5%A1evo#.22Ethno-Town_Project.22 (10.06.2015).

wewnętrzny, dzięki nim możliwe jest „performatywne odbudowywanie narodu” (Lavrence 2007: 99). Pełniąc funkcje dydaktyczną i symboliczną, inscenizują one pamięć, dostarczając gotowych i autorytatywnych reprezentacji przeszłości, choć – jak zauważył jeden z moich rozmówców:

Te opowieści o wyjątkowości Kruševa były dobre do tego momentu, kiedy w głównej mierze dotyczyły jego wcześniejszych mieszkańców, którzy byli elitą na tle innych, kiedy byli mieszczanami żyjącymi wśród gór. Jednak już od wielu lat 90% z nich myślało jedynie o tym, żeby osiedlić się w Skopju, a swoje domy odwiedzać tylko w weekendy. Obecnie, podobnie jak mieszkańcy Galičnika, spotykają się oni razem w Kruševie jedynie w dniu św. Piotra lub w dniu św. Ilji i wspominają swoją przeszłość.

Z drugiej zaś, stanowią mniej lub bardziej skuteczną promocję macedońskości wśród zagranicznych turystów, choć tych – jak deklarowali kruszewianie – nie przybywa do miasta aż tak wielu. Jedna z codziennych gazet pisała:

Czas jakby stanął w tych dniach w Kruševie. Pomiedzy ciasnymi uliczkami w najwyżej położonym mieście w tym kraju odbywa się prawdziwa turystyczna rewolucja. (...) Wybuch powstania ilindeńskiego i w tym roku przyciągnął jeszcze więcej turystów, wśród nich jest także duża ilość obcokrajowców, którzy chociaż na moment chcą stać się częścią tej żywej historycznej widokówki i poczuć ducha tego niepokornego, rewolucyjnego miasteczka, którego mieszkańcy podnieśli głos przeciw otomańskiej niewoli i tyranii i 2 sierpnia 1903 roku ogłosili powstanie sławnej Republiki Kruszewskiej. Pomiedzy odzianymi w kostiumy mieszkańcami i turystami dumnie przechadzają się i dzieci ubrane niczym komici [powstańcy – P.M.] i wojewodowie. Jak same mówią, z ogromnym szacunkiem noszą te stroje, które są dziedzictwem ich przodków, którzy ofiarowali swe życie za wolność Macedonii⁷.

Pomimo że konstruowanie narracji etnomiasta odbywa się z udziałem jego mieszkańców, to jednak ich zdolność wprowadzania do niej nowych treści bądź reinterpretacji jej kanonicznych elementów jest znikoma. Współczesne manifestacje macedońskiego patriotyzmu, w których ważną rolę odgrywa szeroko pojęta twórczość folklorystyczna, nie różnią się w zasadniczy sposób od uroczystości organizowanych przez jugosłowiański reżim (Opetčevska-Tatarčevska 2009: 65). Być może wynika to także z tego powodu, że Kruševo – postrzegane jako istotne „miejsce pamięci” i symbol „ojczyzny ideologicznej” – nie powinno podlegać nowym interpretacjom. Jedyne możliwe zmiany, akceptowanymi w procesie jego odczytywania, są te, które jeszcze bardziej podkreślają jego „rewolucyjny” i „narodowy” charakter, oraz te, które wyjaśniają jego rolę i funkcję

⁷ <http://www.nm.mk/NewsDetal.asp?vest=730121539589&id=25&prilo> (10.06.2015).

za pomocą mitu długiego trwania. „Opowieść kruszevska” przestaje być mitem założycielskim, a staje się narracją mówiącą o odwiecznej walce z wrogami ojczyzny, która swój początek miała nie w 1903 roku, ale już w czasach antycznych.

W ten sposób przynajmniej ta część mieszkańców Kruševa, która próbuje włączyć się w globalny przemysł tożsamościowy, musi znowu poddać się procesowi esencjalizacji swojej tożsamości. Poniekąd jeszcze raz, jak za czasów socjalistycznych, zrezygnować ze złożoności indywidualnego i zbiorowego „Ja”, aby usunąć z niego wszystko to, co mogłoby być niezrozumiałe dla konsumentów odwiedzających „pierwsze etnomiasto w Europie”. Dyrektor lokalnego muzeum, Kaliopi Bojčinovska, informowała w 2010 roku:

Przede wszystkim – zostaną odtworzone sceny rodzajowe z przeszłości Kruševa, historyczne fakty, ale zainscenizowane w pewien specyficzny duchowy sposób, tak aby wszyscy turyści i podróżnicy, którzy do nas przybędą, mogli świetnie się bawić⁸.

Tymczasem, wśród „zwykłych” Macedończyków, w tym także niektórych mieszkańców Kruševa, zdania na temat korzyści, jakie płyną bądź mogłyby płynąć z realizacji projektu „turystycznej rewolucji”, są podzielone. Część osób wołałaby:

żeby otworzyli jakieś fabryki, żeby mogli w nich pracować ludzie, a zamiast tego „rząd” robi jakieś eksperymenty (...) to, że do Kruševa nie ma dobrej drogi, że kiedy spadnie śnieg, jedynym sposobem, w jakim możesz się do niego dostać, to albo na grzbiecie osła albo helikopterem, to już nie jest ważne⁹.

Osoby te, zazwyczaj zaczynające swoje wypowiedzi od opinii na temat fatalnego stanu infrastruktury, braku miejsc pracy i masowego wyludniania się miasta, podkreślają, że jest ono w stanie całkowitego społecznego, ekonomicznego i kulturowego rozkładu, a wszelkie pomysły „rewolucji turystycznej”, jaka miałyby się w nim dokonać, mają wymiar groteskowy:

Kruševo od dłuższego czasu tkwi w XIX wieku. Nikt nic nie robi i nigdzie nie pracuje, wszystko [fabryki i inne zakłady pracy – P.M.] jest zamknięte, jeszcze tylko niech wróćą do wymiany towarów bez użycia pieniędzy¹⁰.

⁸ <http://www.a1.com.mk/vesti/default.asp?vestID=111658> (10.06.2015).

⁹ http://forum.idividi.com.mk/forum_posts.asp?TID=17228&PN=1 (10.06.2015).

¹⁰ http://forum.idividi.com.mk/forum_posts.asp?TID=17228&PN=3 (10.06.2015).

Pracownik lokalnego muzeum powiedział mi:

Wie Pan – kiedyś to było miasto wielkich ludzi, wybitnych postaci. Niech Pan zapyta kogokolwiek na ulicy. Dzisiaj wszyscy oni są w Skopju. Najlepsi lekarze, intelektualiści, prężni biznesmeni i nikt z nich nie chce wracać, nawet na weekendy. (...) Przed rozpadem Jugosławii w Kruševie było siedem fabryk, może ludzie nie zarabiali wielkich pieniędzy, ale nie było bezrobocia, każdy miał pracę, mógł wziąć kredyt, kupić lub wyremontować dom. A dzisiaj? Ja mam czteroosobową rodzinę i jako jedyny pracuję, tutaj nie ma przyszłości.

Jednocześnie pewna część mieszkańców podkreśla, że Kruševo nie powinno być promowane jako symbol, definiowanej etnicznie, macedońskiej kultury. Ich zdaniem – na co wskazuje wypowiedź jednego z internautów – Kruševo ma niewiele wspólnego z prawdziwą macedońskością:

Boże, jaki dowód ciężkiej głupoty, żeby z totalnie właskiego miasta robić „etnomiasto” (...) Oni mają swój własny język i historię. Wszyscy próbowali ich zasymlować, ale nikomu się to jeszcze nie udało¹¹.

Z kolei ci obywatele Macedonii, którym pomysł pierwszego etnomiasta w Europie przypadł do gustu, twierdzą:

W Kruševie jest mnóstwo historycznych pomników i jeśli nie zostanie ono ogłoszone etnomiastem, to będzie to wstyd dla Macedonii. Chciałbym jeszcze wspomnieć, że w Kruševie urodził się też nasz sławny zmarły piosenkarz Toše Proeski. Dlatego też proponuję, żeby powstało etnomiasto i do tego nie tylko pierwsze w Europie, ale także najbardziej nowoczesne na świecie¹².

Mają oni także – co można wnioskować z ich wypowiedzi – zupełnie inny obraz Kruševa:

W zeszłym tygodniu byłam sześć dni w Kruševie i spędziłam tam wspaniałe chwile. Miasto jest takie spokojne, ma swoją wyjątkową atmosferę i cudowne powietrze. Ludzie są tacy gościnni i mili. Na każdym kroku ktoś cię pozdrowia, nawet jeśli go nie znasz. (...) Tutaj znajduje się też grób, gdzie pochowany jest nasz Toše, jego monastyr Św. Przemienienia. Wszędzie można zobaczyć wizerunki Toše. (...) Dla mnie Kruševo jest najpiękniejszym miastem w Macedonii¹³.

¹¹ http://forum.idividi.com.mk/forum_posts.asp?TID=19677 (10.06.2015).

¹² http://forum.idividi.com.mk/forum_posts.asp?TID=17228&PN=4 (10.06.2015).

¹³ http://forum.idividi.com.mk/forum_posts.asp?TID=19677 (10.06.2015).

Kruševo – „stolica” macedońskiej tanatoturystyki i „miasto aniołów”

W tej części artykułu skupiam się na analizie polityki architektonicznej, której autorstwo można przypisać jedynie obecnym macedońskim władzom. Chodzi tutaj zwłaszcza o otwarty 25 kwietnia 2011 roku „Dom Pamięci Todora Proeskiego”.

Instytucja ta, zbudowana na wzgórzu Gumenje w niewielkiej odległości od kompleksu Ilinden, poświęcona została – wspomnianemu przez cytowanych tu internautów – Todorowi „Toše” Proeskiemu. Ten popularny na całym Półwyspie Bałkańskim piosenkarz, który pochodził z wołoskiej rodziny, zginął 16 października 2007 roku w wypadku samochodowym, nie mając jeszcze ukończonych 27 lat. Artysta, uznany przez władze za „zasłużonego obywatela Republiki Macedonii”, pochowany został w swym rodzinnym Kruševie, a dzień jego pogrzebu ogłoszono Dniem Żałoby Narodowej. W trakcie ceremonii pogrzebowej, zorganizowanej w kompleksie Makedonium, zwierzchnik macedońskiej cerkwi prawosławnej arcybiskup Stefan mówił:

Kruševo i Macedonia od czasu Ilindenu z 1903 roku nie doświadczyły takiego smutku i takiej rozpacz. I słusznie, bo straciły anioła. *Toše śpiewaj dalej w niebie z aniołami*¹⁴.

Niespodziewana i tragiczna śmierć piosenkarza ożywiła tanatoturystyczny potencjał Kruševa¹⁵, w którym pochowano nie tylko szczątki Nikoli Kareva, lecz także innego słynnego dowódcy oddziałów powstańczych, Pitu Guli (jego grób znajduje się mniej więcej dwadzieścia metrów od grobu Proeskiego).

Barbara Szacka zauważa:

Przebywanie w miejscach, w których kiedyś coś się działo, odnajdywanie śladów umarłych ludzi i dawno minionych wydarzeń urealnia je i stwarza poczucie bezpośredniego z nimi obcowania (Szacka 2006: 134).

¹⁴ <http://www.utrinski.com.mk/?ItemID=53D0E4CF43C7C84FADE0D45CAD14406F> (10.06.2015).

¹⁵ Według S. Tanasia: „Tanatoturystykę należy (...) rozpatrywać z punktu widzenia: cech osobowych i dokonań osoby lub osób zmarłych; charakteru, historii i interpretacji zdarzenia lub miejsca związanego ze śmiercią; motywów i potrzeb jej uczestników. (...) Przykładów miejsc dokumentujących ludzką śmierć i cierpienie, będących celem podróży turystycznych, można byłoby przytoczyć wiele. Obiekty te są dziś najczęściej muzeami i miejscami pamięci. Często miejsca te określane są mianem produktu turystycznego lub stanowią jego składową, co budzić może moralne wątpliwości w kwestii komercyjnego wykorzystania ludzkiej tragedii i śmierci” (Tanaś 2006: 91-94). W literaturze anglojęzycznej tanatoturystykę określa się najczęściej mianem „mrocznej turystyki” (ang. *dark tourism*) (zob. np. Lennon, Foley 2000).

Macedońskie władze już w 2008 roku podjęły decyzję o stworzeniu świątyni-mauzoleum i miejsca pielgrzymek, które byłyby godne pamięci o nowym herosie. Można by powiedzieć, że los w niezwykle sposób sprzyjał rządzącym, obdarzył ich bowiem zmarłym bohaterem pochodzącym z miejscowości już wcześniej uświęconej krwią innych narodowych herosów. Powstanie „domu pamięci” może być więc postrzegane jako zwieńczenie procesu narodowej i religijnej sakralizacji Proeskiego (Majewski 2012), a jednocześnie kolejny ważny element procesu kształtowania krajobrazu kulturowego Kruševa i jego turystycznego potencjału. Autorzy oficjalnej monografii Toše informują:

obiekt ten ma za zadanie zachować postać i dzieło legendarnego piosenkarza. „Dom pamięci” przedstawia pomnik człowieka, jest symbolem wyznawanych przez niego wartości, pamięcią o jednej z kluczowych figur najnowszej macedońskiej historii. Budynek ten jest czymś więcej niż obiektem, który służyć ma swojej funkcji, a więc stanowić cel podróży wszystkich miłośników i fanów Toše (...) [ponieważ – P. M.] ma także liczne historyczne i duchowe znaczenia (Nedelkovski i in. 2012: 9).

Powstała cztery lata po śmierci gwiazdora instytucja mieści się w budynku, którego łączna powierzchnia wynosi 870 metrów kwadratowych:

Monumentalny w swych rozmiarach (co tylko koresponduje z wielkością dzieła Toše), jest on w swych architektonicznym wyrazie niezwykle prosty, co jest także aluzją do jego życiowej filozofii (Nedelkovski i in. 2012: 198).

Zaprojektowano go na planie krzyża, wynurzającego się z basenów wypełnionych wodą, co przypominać ma o głębokim przywiązaniu Proeskiego do wartości chrześcijańskich oraz o jego moralnej i duchowej czystości (Nedelkovski i in. 2012: 95, 107). Z kolei beton, a więc główny materiał wykorzystany przy budowie obiektu, którego właściwościami mają być „twardość”, „prostota”, „długowieczność” i „monumentalność”, symbolizować ma ponadczasową wartość dzieła artysty (Nedelkovski i in. 2012: 103).

Wnętrze obiektu podzielono na sześć części wystawowych, które nazwano: „droga życia”, „kariera muzyczna”, „codziennosc”, „Toše jako humanista i wynawca”, „Toše i fani” oraz „Toše na zawsze”. W sumie znajduje się w nich ponad 350 eksponatów, a także dwie figury woskowe przedstawiające Proeskiego w trakcie komponowania oraz występu na estradzie. W licznych szklanych gablotach, oprócz stroju, w którym – jak informuje przewodniczka – wystąpił on na swym ostatnim koncercie, umieszczono między innymi należące do niego instrumenty muzyczne, sportowy motocykl, rower, perfumy, skarpetki, maszynkę do golenia, raketkę do tenisa stołowego, kickbokserskie rękawice, a także prawosławne ikony, osobisty modlitewnik i liczne inne dewocjalia. W jednej

z gablot znalazło się także miejsce dla jego ulubionych książek, wśród których znaleźć można Biblię, wywiad rzekę z Vladimirem Putinem i rozprawę autorstwa Aleksandara Donskiego, poczytnego macedońskiego pisarza i naukowca, zatytułowaną: „Wkład Macedończyków w światową cywilizację”. Stworzono również replikę studia muzycznego oraz salonu gościnnego znajdującego się w skopij-skim mieszkaniu Toše. Powstała także specjalna sala, w której można posłuchać wszystkich utworów nagranych przez piosenkarza. W budynku znajduje się kawiarnia z tarasem, z którego można podziwiać panoramę Kruševa, oraz sklep z pamiątkami oferujący kopie rzeczy należących do artysty i inne fanowskie precjoza, takie jak bluzy, koszulki, kubki, plecaki ozdobione wizerunkiem artysty.

W opinii fanów artysty i turystów, którzy dopiero na miejscu odkrywają jego fenomen, tak zaaranżowane „mauzoleum” Proeskiego w pełni oddaje dokonania piosenkarza oraz stanowi jego godne upamiętnienie:

Miasto aniołów (Kruševo) – deklarują macedońscy wielbiciele Proeskiego – ma teraz najjaśniejszy punkt, który dla nas wszystkich przedstawia centrum naszych zmysłów, który stworzony został, aby (...) opowiadać o najpiękniejszym okresie naszego życia, czasie miłości i muzyki podarowanej nam przez naszego ukochanego Toše. (...) Dom pamięci stanie się dla nas miejscem, do którego zawsze będziemy wracać. (...) Dla Macedonii, dom pamięci jest dowodem, że Toše był największym Macedończykiem, który, gdziekolwiek się udawał i cokolwiek robił, prezentował nas w najlepszym możliwym świetle (Nedelkovski i in. 2012: 226).

Dom pamięci – rodakom piosenkarza wtórują jego słoweńscy fani – jest pięknie i godnie wykonany i dobrze oddaje postać Toše jako człowieka i artysty. (...) To jest miejsce, które na zawsze zachowa opowieść, którą był i którą opowiadał, nie tylko dla nas, ale i dla przyszłych pokoleń (Nedelkovski 2012 i in.: 269).

Przepiękne – deklarują z kolei serbscy admiratorzy twórczości Proeskiego – jest to, że Kruševo i Macedonia mają miejsce, gdzie Toše zostanie uchroniony przed zapomnieniem. Dom pamięci jest wspaniały, ale nie tak wspaniały jak jego dzieło, ponieważ nie istnieje nic na tej ziemi, co mogłoby być tak wielkie i wartościowe, jak on sam (Nedelkovski 2012 i in.: 269).

Dom pamięci Todora „Toše” Proeskiego jest nie tylko architektonicznym miejscem pamięci kształtującym krajobraz kulturowy Kruševa (a nawet całej Macedonii), ale również produktem gospodarki tożsamościowej i tanatoturystyki. Obiektem, który snując opowieść o współczesnym macedońskim patriotcie, jego dokonaniach i tragicznej śmierci, jest jednocześnie celem podróży fanów-pielgrzymów przybywających tu z całego Półwyspu Bałkańskiego, „którzy płacą za wstęp, usługi, pamiątki” (Tanaš 2006: 94).

Zakończenie

Od lat 70. XX wieku Kruševo zaczęto przedstawiać jako miasto-symbol macedońskiej idei narodowej. Według zamierzeń twórców i propagatorów tego symbolu, zaczął on wkrótce pełnić funkcję rozpoznawalnego i ważnego dla wszystkich Macedończyków znaku, opowiadającego o odwiecznym związku pomiędzy martwymi i żywymi członkami wspólnoty narodowej oraz ich powiązaniu z zamieszkiwanym przez nich terytorium.

Aby ten proces, polegający na tworzeniu tożsamości zakorzenionej w czasie i przestrzeni, mógł zakończyć się sukcesem, ówczesne komunistyczne elity musiały wykreować „świętą” przestrzeń i jej narracje. Żaden nacjonalizm nie może bowiem funkcjonować poza „reprezentacjami tożsamości”, czyli właściwymi jej miejscami i krajobrazami, które posiadają wyjątkowe cechy, właściwe „geografii” tego, i tylko tego narodu. Postrzegać je należy nie tylko jako natarczywe „reklamy” nacjonalistycznej wizji świata i ważne elementy nacjonalistycznej scenografii, lecz także jako istotne elementy systemu komunikacyjnego. Zostały one zaprojektowane przez konkretną grupę ludzi, na konkretne zamówienie innej grupy ludzi i, jak wszystkie symbole, prezentują tylko jeden z możliwych dyskursów, nadają znaczenie wybranym instytucjom, postaciom, miejscom i wydarzeniom, w ten sposób je kreując (Baldwin i in. 2007: 289-300). Stanowią więc element symbolicznego systemu legitymizującego autorytet porządku opartego na idei narodu oraz narzucającej ten porządek władzy (Burno 2013: 14).

Jednocześnie polityka architektoniczna współczesnych macedońskich władz wydaje się ilustrować jeszcze inny skomplikowany i niejednoznaczny fenomen. Dokonując analizy procesu reinterpretacji istniejących i tworzenia nowych „miejsc pamięci”, dostrzec można, że znaczenia nadawane krajobrazowi kulturowemu nigdy nie są ustalone raz na zawsze ani interpretowane w ten sam sposób przez wszystkich jego użytkowników. W zależności od zmiennych realiów historycznych, politycznych, społecznych i ekonomicznych, różni ludzie na różne sposoby przyswajają czy stygmatyzują ten sam krajobraz kulturowy. Jak starałem się pokazać, choć współcześnie jego różne elementy wciąż wykorzystywane są jako symbole ideologii nacjonalistycznej, to coraz częściej postrzegane są również w kategoriach zasobów ekonomicznych, które w ramach procesu utowarowienia mogą stać się częścią przemysłu tożsamościowego. Sądzę, że taki stosunek do kultury i tożsamości narodowej byłoby nie do pomyślenia w czasach socjalistycznych.

W wyniku tego procesu, działania, które miały przyczynić się stworzenia i rozwoju homogenicznej kultury narodowej, zaczynają ustępować miejsce takim, których celem jest przetrwanie dzięki tej kulturze. Wykorzystywanie istniejących i tworzenie nowych symboli narodowych oraz innych elementów tożsamości kulturowej zaczyna być postrzegane nie tylko jako sposób na odtwarzanie

i wzmocnianie tożsamości grupowej, lecz także jako szansa dla rozwoju ekonomicznego państwa. Tę jakościową zmianę w polityce tożsamościowej, a zarazem w sposobie myślenia o roli dziedzictwa kulturowego, doskonale ilustruje wypowiedź Gorge Ivanova, prezydenta Republiki Macedonii, który w ten sposób ocenił decyzję o ogłoszeniu Kruševa pierwszym etnomiastem w Europie:

To świetna okazja, aby pielęgnować to, co jest naszym dziedzictwem, to, co musimy zachować dla przyszłych pokoleń i dla tych wszystkich życzliwych ludzi, którzy chcą dowiedzieć się, jak wyglądało życie przed stu laty. Inicjatywa jest wspiana i jest popierana przez rząd i Ministerstwo Kultury. Powinna ona być przykładem dla innych miast, wskazując, w jaki sposób dbać o tradycję i promować ją w celach turystycznych¹⁶.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, konstruowanie marki narodowej, nacjonalizm, tożsamość narodowa, Macedonia, Kruševo

LITERATURA

- Anderson B.
1997 *Wspólnoty wyobrażone: rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. S. Amsterdamski, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Anholt S.
2007 *Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Pallgrave MacMillan.
- Arnold B.
2006 *Pseudoarchaeology and Nationalism: Essentializing Difference*, w: G. Fegan (ed.), *Archaeological Fantasies: How Pseudoarchaeology Misrepresents the Past and Misleads the Public*, London, New York: Routledge, s. 154-179.
- Baldwin E., Longhurst B., McCracken S., Ogborn M., Smith G.
2007 *Wstęp do kulturoznawstwa*, przeł. T. Rosiński, Poznań: Zysk i S-ka.
- Billig M.
2008 *Banalny nacjonalizm*, przeł. M. Sekerdej, Kraków: Znak.
- Bourdieu P.
2005 *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzona*, przeł. P. Biłos, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Brown K.S.
2003 *The Past in Question: Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*, Princeton: Princeton University Press.

¹⁶ <http://www.a1.com.mk/vesti/default.asp?vestID=111658> (10.06.2015).

- Burno F.
2012 *Świątynie nowego państwa. Kościoły rzymskokatolickie II Rzeczypospolitej*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Comaroff J.L., Comaroff J.
2011 *Etniczność sp. z o.o.*, przeł. W. Usakiewicz, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Danforth L.M.
1995 *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton: Princeton University Press 1995.
- Dimova R.
2013 *Ethno-Baroque: Materiality, Aesthetics, and Conflict in Modern-Day Macedonia*, New York, London: Berghahn Books.
- Edensor T.
2004 *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, przeł. A. Sadza, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Eliade M.
1988 *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1, *Od epoki kamiennej do misteriów eleuzyńskich*, przeł. S. Tokarski, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Gellner E.
1991 *Narody i nacjonalizm*, przeł. T. Hołówka, A. Grzybek, Warszawa: PIW.
- Gębczyńska-Janowicz A.
2010 *Polskie założenia pomnikowe. Rola architektury w tworzeniu miejsc pamięci od połowy XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Golka M.
2009 *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Graan A.
2013 *Counterfeiting the Nation? Skopje 2014 and the Politics of Nation Branding in Macedonia*, „Cultural Anthropology” 28: 1, s. 161-179.
- Hobsbawm E.
2010 *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, przeł. J. Maciejczyk, M. Starnawski, Warszawa: Difin – Centrum Doradztwa i Informacji.
- Jałowicki B.
1985 *Przestrzeń jako pamięć*, „Studia Socjologiczne” 2: 97, s.131-142.
- Jaskułowski K.
2014 *Kultura popularna jako bole bitwy. Stuarta Halla kulturoznawstwo krytyczne*, w: W. Burszta, M. Czubaj (red.), *Ściągną konsumpcyjne. Próby z kulturoznawstwa krytycznego*, Gdańsk: Wydawnictwo Katedra, s. 51-78.
- Jezernik B.
2007 *Dzika Europa. Balkany w oczach zachodnich podróżników*, przeł. P. Oczo, Kraków: Universitas.
- Kaneva N.
2011 *Nation Branding: Toward an Agenda for Critical Research*, „International Journal of Communication” 5, s. 117-141.

- Konecki K.
2000 *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lafazanovski E.
2009 *Država i folklorot: institucionalizacija na folklorot i etnologijata bo procesot na nacionalna izgradba vo Makedonija posle 1945*, w: E. Lafazanovski (red.), *Ehoto na nacijata*, Skopje: Templum, 38-55.
- Lavrence Ch.
2007 *Re-prezentacje socjalizmu. Praktyki kulturowe i pamięć po Jugosławii*, w: I. Skórzyńska, Ch. Lavrence, C. Pépina (red.), *Inszenizacje pamięci*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 97-110.
- Lennon J., Foley M.
2000 *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disasters*. London: Thomson Learning.
- Łukowski W.
2002 *Spoleczne tworzenie ojczyzn: studium tożsamości mieszkańców Mazur*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Majewski P.
2012 „*Taki mały, taki duży może świętym być*”. *Proces mitologizacji Todora Toše Proeskiego w macedońskiej kulturze popularnej*, „Kultura Popularna” 34: 4, s. 168-179.
2013 *(Re)konstrukcje narodu. Odwieczna Macedonia powstaje w XXI wieku*, Gdańsk: Wydawnictwo Katedra.
- Milewska S.
2014 *Ágalma: The „Objet Petit a”, Alexander the Great, and Other Excesses of Skopje*, „e-flux Journal” 11: 59, <http://www.e-flux.com/journal/agalma-the-objet-petit-a-alexander-the-great-and-other-excesses-of-skopje-2014/10.06.2015>.
- Nedelkovski O. i in.
2012 *Spomen kuća Todor Proeski*, Kruševo: Nacionalna ustanova „Spomen kuća Todor Proeski” Kruševo.
- Nijakowski L.
2006 *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa: Scholar.
- Nora P.
2001 *Czas pamięci*, „Res Publica Nowa” 154, s. 37-43.
- Opetčevska-Tatarčevska I.
2009 *Tancot, kulturata i identitetot: folklornata tancova scena vo Republika Makedonija pomegu 1975 i 2005*, w: E. Lafazanovski (red.), *Ehoto na nacijata*, Skopje: Templum, s. 56-82.
- Ossowski S.
1967 *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny*, w: *Dzieła*, t. 3., Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Rychlik J.
2005 *Rozwój i początki macedońskiej idei narodowej*, w: I. Stawowy-Kawka (red.), *Miejsce Macedonii na Bałkanach: historia – polityka – kultura – nauka*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 21-30.

Skoczylas Ł.

2014 *Pamięć społeczna miasta – jej liderzy i odbiorcy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Stawowy-Kawka I.

2000 *Historia Macedonii*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

2008 *Republika Macedonii i Macedończycy w greckiej polityce po 1991 roku*, w: I. Stawowy-Kawka, M. Kawka (red.), *Macedoński dyskurs niepodległościowy: historia – kultura – literatura – język – media*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 203-212.

Szacka B.

2006 *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa: Scholar.

Tanaś S.

2006 *Tanatoturystyka – kontrowersyjne oblicze turystyki kulturowej*, „Peregrinus Cracoviensis” 17, s. 85-100.

Traba R.

2002 *Przestrzeń i pamięć kulturowa. Dwa przykłady dydaktyzacji historii poprzez wykorzystanie elementów krajobrazu kulturowego*, „Borussia” 27, <http://www.kulturforum.info/de/startseite-de/1019554-themen/gastbeitraege/354-1019676-tematy/6306-1020279-przestrze-i-pami-kulturowa-dwa-przyklady-dydaktyzacji-historii-poprzez-wykorzystanie-elementw-krajobrazu-kulturowego> (10.06.2015).

Trybuś J.

2008 *Niepowstanie warszawskie. Widma niezaistniałej metropolii*, „Res Publica Nowa” 193, s. 35-42.

Wilkinson H.N.

1992 *Kartite i politikata: pregled na etnografskata kartografija na Makedonija*, Skopje: Makedonska kniga.

Źródła internetowe (wszystkie dostęp 10.06.2015):

www.A1on.mk, <http://a1on.mk/wordpress/archives/184870>.

www.A1on.mk, www.a1.com.mk/vesti/default.asp?vestID=111658.

[www.idividi.com.mk](http://forum.idividi.com.mk), http://forum.idividi.com.mk/forum_posts.asp?TID=17228&PN=1.

[www.idividi.com.mk](http://forum.idividi.com.mk), http://forum.idividi.com.mk/forum_posts.asp?TID=17228&PN=3.

[www.idividi.com.mk](http://forum.idividi.com.mk), http://forum.idividi.com.mk/forum_posts.asp?TID=17228&PN=4.

[www.idividi.com.mk](http://forum.idividi.com.mk), http://forum.idividi.com.mk/forum_posts.asp?TID=19677.

www.novamakedonija.com.mk, <http://www.nm.mk/NewsDetal.asp?vest=730121539589&id=25&prilo>.

Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Kru%C5%A1evo#.22Ethno-Town_Project.22.

www.utrinski.com.mk, <http://www.utrinski.com.mk/?ItemID=53D0E4CF43C7C84FAD E0D45CAD14406F>.

Piotr Majewski

KRUŠEVO – BETWEEN THE SACRED TOWN OF MACEDONIAN
NATIONALISM AND THE FIRST ‘ETHNO-TOWN’ IN EUROPE

(Summary)

This article consists of three parts. In the first, I describe stages of the modern nation building process by the Macedonian Slavs that has continued since the second half of the twentieth century until this day. I argue that Macedonian nationalism that was aimed at creating a new Slavic nation, could not have been successful without support from socialist Yugoslavia. Along with the disintegration of socialist order, a multifarious process of reconstruction of the most important Macedonian identity discourses occurred. As a result, a part of political and intellectual elites set out to persuade Macedonians that the beginnings of their community are rooted in antiquity. Like their communist predecessors, they reconstruct the image of the Macedonian ‘ideological homeland’ by means of architectural memory carriers. However, I will present in the last part of my article, that their activities could be interpreted as a new way of thinking about the identity of a national community. The contemporary policy of managing the cultural landscape executed by the Macedonian authorities is not only one element of nationalist ideology, but also constitutes an attempt to create a ‘nation brand’ that would contribute to Macedonian recognisability and competitiveness globally. Kruševo, which is considered the ‘sacred’ town of Macedonian nationalism, constitutes a good example to observe the functioning of such processes.

Key words: cultural landscape, nation branding, nationalism, national identity, Macedonia, Kruševo

Piotr Majewski
Institute of Cultural Studies
University of Social Sciences and Humanities (SWPS University)
19/31 Chodakowska Street
03-815 Warszawa, Poland
pesho_majewski@op.pl